

UDK: 328.123(497.11)''1990/1991''
070(497.11)''1990/1991''

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 24. 11. 2021.

Prihvaćeno: 11. 1. 2022.

DOI: <https://doi.org/10.22586/csp.v54i1.19960>

Etnički diskurs u srbijanskom opozicijskom tisku: *Demokratija i Srpska reč*, 1990. – 1991.

ALEKSANDAR R. MILETIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd, Srbija
armiletic@gmail.com

Članak se bavi karakterom i zastupljenošću etničkoga diskursa u srbijanskim opozicijskim glasilima *Demokratija* i *Srpska reč* u periodu 1990./1991. Jedno od pitanja koje razmatra ovaj rad odnosi se na preispitivanje teze o nepostojanju relevantne političke alternative tzv. nacionalnom programu Slobodana Miloševića i njegove političke partije u Srbiji u predvečerje raspada Jugoslavije.

Ključne riječi: etnički diskurs; etnički odnosi; Vuk Drašković; Zoran Đinđić; raspad Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1990./1991.

Predmet analize ovoga članka su sadržaj i uređivačka politika stranačkih glasila Demokratske stranke (DS) i Srpskoga pokreta obnove (SPO) u posljednje dvije godine postojanja jugoslavenske države.¹ Razmatran je diskurs tih glasila vezan za interpretaciju problematike međuetničkih odnosa u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ) i preuređenja jugoslavenske državne zajednice. U tom kontekstu, na samom početku neophodno je jedno terminološko preciziranje. Naime, složenost i mnogostrukost implikacija koje su na našem govornom prostoru, a i šire u srednjoj i istočnoj-srednjoj Europi, sadržane u odrednicama „nacija” i „nacionalno” upućivala me na izvjestan oprez u korištenju ovih termina.² Usvajanje nekadašnjega njemačkog modela nacije kao zajednice jezika i krvi ili sovjetskoga, tj. istočnoeuropskoga modela, u kojem se kao nacija određuje gotovo svaka etnička grupa ili zajednica

¹ Članak je nastao kao rezultat rada u Institutu za noviju istoriju Srbije koji financira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, a na osnovi Ugovora o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada NIO u 2021. godini br. 451-03-9/2021-14/200016 od 5. 2. 2021.

² O lingvističkim konotacijama i regionalnim varijantama koncepcija vezanih za zapadnoeuropski, srednjoeuropski i istočnoeuropski kontekst definiranja nacije vidi: HROCH, *European Nations*; KOHN, *The Idea of Nationalism*; BROMLEY, KOZLOV, „The Theory of Ethnos and Ethnic Processes in Soviet Social Sciences”, 425-438.

bez jasnoga državnog, političkog ili teritorijalnoga kriterija, dovodi do toga da često nije jasno govori li se o političkoj ili identitetskoj zajednici, o državi ili narodu ili je riječ o pojmu koji zapravo uključuje i politički i identitetski sadržaj. Ova neodređenost značenja uputila me na to da u ovom radu termine „nacija” i „nacionalno” ne koristim za određivanje fenomena koji imaju veze s identitetskim pitanjima etničke grupe odnosno naroda. U tekstu ću se, dakle, pridržavati izvornoga zapadnoeuropskoga koncepta nacije kao političko-teritorijalne, a ne identitetske zajednice.

Moglo bi se, međutim, prigovoriti da je upravo period raspada SFRJ neprikladan za postavljanje jasne granice između identitetskoga i državnoga (tj. između etničkoga i nacionalnoga) u političkom diskursu jer se država nalazila u procesu dezintegracije, pa je bio problematiziran kontekst političke zajednice i na saveznoj i na republičkim razinama. To svakako stoji, ali u analizi političkoga diskursa ipak se jasno prepoznaje razlika između obrasca koji je inzistirao na političkom kontekstu i građanskom univerzalizmu i onoga koji se zasnivao na identitetskim pitanjima krvi i etničke zajednice. Smatram da ni činjenica da gotovo svi protagonisti političkih procesa kojima se bavim identitetske reference stavljaju nominalno u kontekst „nacionalnoga” ne bi trebala prouzročiti metodološki problem. Naime, terminološka određenja, kao i klasifikacija i tipologija fenomena, u humanističkim disciplinama imaju samo ono značenje koje im autor odredi. To ne znači da se tadašnjim akterima političkih događaja naknadno učitava neki drugačiji smisao njihovih riječi. Upravo suprotno, izvorni smisao tih riječi može biti prepoznat i određen samo upotrebom konzekventne i precizne terminologije. Odrednice „srpski” i „srbijanski” koristit ću u skladu s ovim temeljnim razlikovanjem između etničkoga i nacionalnoga principa. Dakle, kada se referiram na teritorijalni okvir i politički sistem republike, odnosno države Srbije, upotrebljavat ću izraz „srbijanski”, a kada je riječ o etničkom ili općesrpskom kontekstu pojave, koristit ću pridjev „srpski”.

U ovom radu bit će primijenjena kvalitativna i kvantitativna analiza političkoga diskursa u spomenutim stranačkim glasilima da se ustanovi karakter napisa i statistička zastupljenost sadržaja koji pripadaju etničkom diskursu. Polazeći od van Dijkova konceptualnoga određenja sadržaja diskursa uopće³, etnički diskurs može se definirati kao jezična forma društvene interakcije kojom se izražava pripadnost etničkoj grupi ili odnos prema vlastitom i drugim etničkim kolektivima. U zavisnosti od ideoloških sklonosti njegovih protagonista i društvenih okolnosti u kojima nastaje, ovaj diskurs može biti više ili manje netrpeljiv, iracionalan ili tradicionalistički u svojoj artikulaciji, ali on uvijek podrazumijeva format političke ideologije koja zaštitu (svojih) ili osporavanje (tuđih) kolektivnih etničkih prava stavlja iznad koncepta zaštite individualnih prava građana. S obzirom na ograničeni prostor ove studije, u neposrednoj analizi sadržaja spomenutih glasila zadržavat ću se na prepoznavanju očitih etničkih denotacija i konotacija bez primjene složenijih lingvi-

³ VAN DIJK, „The study of Discourse”, 1-35.

stičkih modela kritičke analize diskursa. Dakle, u ovom članku neće se otvarati pitanja skrivenih leksema ili semiotičkih obrazaca koji upućuju na svjesne ili nesvjesne lingvističke reprodukcije dominantnih ideoloških sistema.⁴

Priroda sadržaja etničkoga diskursa može biti iznimno složena. U zavistnosti od prevladavajućih motiva, on može biti prožet tradicijom ili religijom, može biti patriotski agresivan ili defenzivan, može biti zasnovan na iracionalnim mitološkim obrascima ili nekritičkim velikim narativima etničke grupe. Etnički diskurs može biti i konzekventno racionalan u smislu inzistiranja na zakonskoj zaštiti određenih kolektivnih etničkih prava. Ovu složenost formata u kojima se pojavljuje etnički diskurs uzimat ću u obzir u domeni kvalitativne analize sadržaja spomenutih glasila. U statističkom obračunu učestalosti diskursa odlučio sam se za tipologiju koja za kriterij uzima samo odnos tolerancije odnosno netolerancije prema pripadnicima suparničkih etničkih grupa ili njihovim političkim programima. U tom će kontekstu pored etničkoga diskursa (ED) u užem smislu pojma biti razlikovan i diskurs etničke netrpeljivosti (DEN) kao njegova podvrsta.

Klasifikacija određene vrste diskursa kao ED-a u užem smislu značenja ne implicira da se radi o diskursu koji po sebi podrazumijeva toleranciju, nego samo nepostojanje agresivne i neprijateljske retorike koja omalovažava, prijeti ili vrijeđa pripadnike drugih etničkih kolektiviteta. Statistički obračun koji je ovdje primijenjen pokazuje postotnu prisutnost sadržaja ED-a i DEN-a u glasilima *Demokratija* i *Srpska reč* na mjesečnoj razini. Statistika nije utvrđivana prema broju članaka nego po zauzetom prostoru (u stranicama, tj. dijelovima stranica) u odnosu na ukupan broj stranica sadržaja toga glasila tijekom mjeseca. Iako to nije bio neposredni predmet istraživanja ovoga članka, napravljen je statistički obračun i grafički prikaz i u odnosu na prisutnost građanskoga diskursa u sadržajima spomenutih dvaju stranačkih glasila. Građanski diskurs nije prepoznavan samo u nepostojanju kolektivno-etničkoga principa u rezoniranju, nego kao diskurs koji afirmira principe građanskoga univerzalizma i individualnih prava i sloboda.

Tema kojom se bavi ovaj članak gotovo je neistražena u historiografskom smislu. Do sada je napisano tek nekoliko radova koji se neposrednije bave stajalištem opozicijske Srbije prema jugoslavenskoj krizi. To je rad Dubravke Stojanović, koja je analizirala programska opredjeljenja i javne nastupe predstavnika relevantnih stranaka srpske opozicije. Profesorica Stojanović zaključila je da ratni program Slobodana Miloševića u vrijeme raspada SFRJ nije imao nikakvu znatniju alternativu u krugovima opozicijskih stranaka.⁵ Kratki historijat konstituiranja opozicijske političke scene u Srbiji i glavnih programskih opredjeljenja opozicijskih stranaka nalazi se u radu Koste Nikolića, ali bez posebnoga tematiziranja njihova odnosa prema očuvanju ili raspadu jugoslavenske države.⁶

⁴ KRESS, LEITE-GARCIA, VAN LEEUWEN, „Discourse Semiotics”, 257-291; FAIRCLOUGH, *Critical discourse analysis*.

⁵ STOJANOVIĆ, „Traumatični krug srpske opozicije”, 509-522.

⁶ NIKOLIĆ, „Obnavljanje parlamentarnog poretka u Srbiji”, 132-152.

Spomenuo bih i moj rad posvećen postupnom ideološkom preobražaju stavova Zorana Đinđića o SFRJ u razdoblju 1986. – 1990.⁷ Analizom sadržaja stranačkoga glasila *Demokratija* u ovom radu nastavljam tu svojevrstu političku i intelektualnu biografiju Zorana Đinđića. S obzirom na to da je osnovna preokupacija ovoga članka utvrditi stavove koje je opozicijski orijentiran dio javnosti u Srbiji zauzimao o pitanju opstanka ili preuređenja SFRJ, on u analizi pojava ne ide dalje od lipnja 1991., kada su Slovenija i Hrvatska proglasile nezavisnost, a jugoslavenska država ako ne formalno, a onda suštinski prestala postojati.⁸

Tekstovi i sadržaji spomenutih stranačkih glasila često su bili snažno autorški profilirani, tako da sam uz analizu sadržaja morao pristupiti i rekonstrukciji relevantnih elemenata iz njihove biografije i šire bibliografije. Namjera nije bila da se na taj način interpoliraju kroki-portreti tih autora, nego da se ustanovi razvojni put i ishodište njihovih intelektualnih stavova u odnosu na teme koje su od interesa za ovaj rad. Kompleksnost fenomena iz domene spomenute biografske, ali i književne i intelektualne povijesti, iziskivala je korištenje drugih raspoloživih izvora, često memoarske građe i sekundarnih izvora.

Pored ove uvodne dionice, članak se sastoji od još tri dijela. Prvi i drugi dio posvećeni su neposrednoj analizi jezika i napisa *Demokratije* i *Srpske reči*, koja obuhvaća sagledavanje trendova, statistički obračun prisutnosti etničkoga tipa diskursa, kao i interpretaciju i kontekstualizaciju njihovih sadržaja. Statistički obračun bit će izražen u odgovarajućim grafikonima. Rezultati analize i zaključci izvedeni su u trećem dijelu članka.

Demokratija: između pragmatizma i principijelnosti

Prvi broj „obnovljene” *Demokratije* pojavio se 9. ožujka 1990. i u njemu se uglavnom nalaze govori s osnivačke skupštine DS-a, održane 3. veljače te godine. List je na početku izlazio dva puta mjesečno, a prvi urednik bio je Aleksandar Ilić, sveučilišni profesor i nekadašnji član redakcije i urednik lista *Student* u vrijeme i nakon studentske pobune 1968. godine. Glasilo DS-a od početka je zastupalo principijelni neoliberalni kurs koji je objedinjavao zahtjeve za ostvarivanje političkih i ekonomskih sloboda u formi demokratizacije društva, organiziranja slobodnih izbora i privatizacije društvene imovine. Antikomunistička i antititoistička retorika naročito je bila izražena u prvih nekoliko mjeseci izlaza *Demokratije* u tekstovima Nikole Miloševića, Borislava Pekića i Koste Čavoškog. Iako racionalni diskurs i građanski etos individualnih prava prevladavaju, u *Demokratiji* je bilo i tekstova iz kojih su progovarali iracionalni motivi i kolektivne frustracije. Najčešće se ti sadržaji

⁷ MILETIĆ, „Pledoaje za Jugoslaviju”.

⁸ Nakon formalnoga proglašenja nezavisnosti uslijedio je kratkotrajni rat u Sloveniji, a 7. srpnja potpisana je Brijunska deklaracija, kojom je ustanovljen tromjesečni moratorij na primjenu deklaracija o nezavisnosti i pokušaj postizanja prijelaznih rješenja. Toliko je još trajala jugoslavenska zajednica priznata od svih konstitutivnih republika-članica.

nalaze u domeni tzv. nacionalne, pretežno kosovske problematike i aktualnoga „rješavanja statusa” srpskoga naroda u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj.

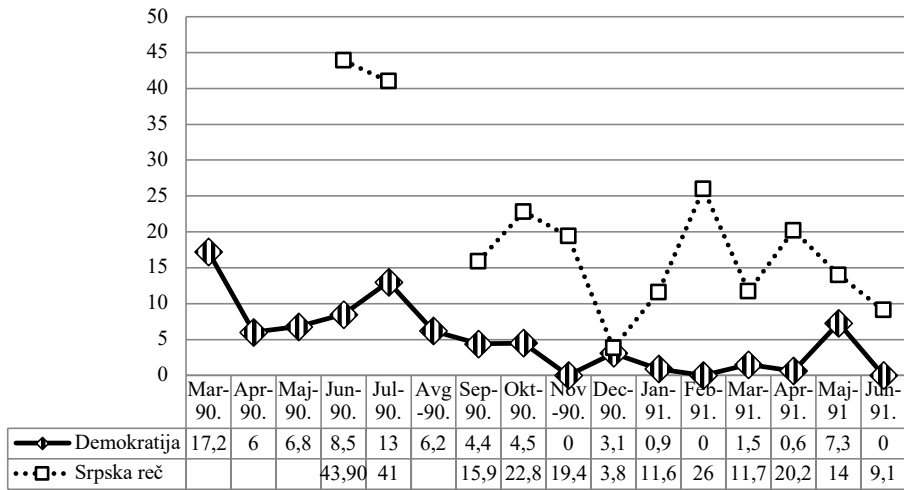
Prema statističkom obračunu za ožujak 1990., dakle tijekom prvoga mjeseca izlaženja *Demokratije*, ED je zauzeo oko šestine sadržaja na njezinim stranicama. To je u promatranom periodu bila i najveća zastupljenost etničkoga rezoniranja u tom glasilu (vidi grafikon 1). Samo 2,8% sadržaja, ili nešto manje od jedne cijele stranice teksta u tom mjesecu, pripadalo je DEN-u (vidi grafikon 2). U postocima, najviše sadržaja ED-a dolazi iz pera Koste Čavoškog, koji se bavio „srpskim nacionalnim” pitanjem u Jugoslaviji. Povijest Jugoslavije ovdje je promatrana kroz srpsku etničku perspektivu, uz mnoštvo etničkih stereotipa i generalizacija na račun drugih jugoslavenskih naroda. Etnocentrični pristup, koncept viktimizacije srpskoga naroda i konstruiranje historijskih zavjera protiv njega smještaju ovo štivo u jednu vrstu „velikoga narativa”. U prvom broju *Demokratije* brojne iracionalne predodžbe i mitologizirane pojmove nalazimo u tekstu Gojka Đoga posvećenom Kosovu, za koje autor kaže da je „posvećeno polje”, srpsko „duhovno ognjište”, „zajednički zavičaj” i „sudilište”. Za tada aktualne događaje u pokrajini koristi dramatičnu sintagmu „kosovski rat”, a za poslijeratnu politiku jugoslavenskoga i srpskoga režima prema Kosovu „kosovska izdaja”⁹.

Đogo u tom tekstu za kosovske božure kaže da su crveni „jer mi božure zalivamo krvlju”, „stoga se naše polje i posvetilo”. Autor Albance dosljedno naziva „Šiptarima”, pa iako na jednome mjestu spominje i njihova prava manjine, odmah u nastavku optužuje ih zbog „vrtočlavog priraštaja” kojim su protjerali Srbe s Kosova. „Rešenje” kosovskoga problema Đogo vidi upravo u biološko-etničkom inženjeringu, naime „u povećanju procenta srpskog stanovništva u pokrajini”. Za druge jugoslavenske narode Đogo nalazi samo riječi prezira i nabraja stereotipe iz domene etno-nacionalne karakterologije: „Srbi se moraju osloboditi iluzije da će svoj teret podeliti sa ostalim jugoslavenskim narodima [...] oni su nam ne jednom rekli da u zajednicu nisu ušli da biju srpske bitke niti da se biju za tuđe svetinje; oni se nisu tukli ni za svoje. [...] Dok smo mi sanjali, oni su računali. Njih interesuje samo njihov interes. I Srbi stoga ne bi smeli da se ljute.” Autor koji se svojevremeno pred socijalističkim sudom skrivao iza metafora i odlučno poricao svoje antirežimske namjere ovdje je nastupao bez ograde i u punom kapacitetu etničke ostrašćenosti. Iako na samoj granici, njegov se tekst uklapa u definiciju kategorije DEN. Kosovski temat i iracionalni tonovi nalaze se i u priložima Aleksandra Petrova, Aleksandra Todorovića i intervjuu Matije Bečkovića u proljeće i ljeto 1990.¹¹

⁹ Kosta ČAVOŠKI, „Srpsko pitanje i Jugoslavija”, *Demokratija* (Beograd), br. 2, 31. 3. 1990., 1, 9-12; Kosta ČAVOŠKI, „Nećemo dozvoliti da nas Jugoslavija razbije”, *Demokratija*, br. 15, 13. 10. 1990., 8; Kosta ČAVOŠKI, „Kakav nam je program potreban”, *Demokratija*, br. 8-9, 14. 7. 1990., 9.

¹⁰ Gojko ĐOGO, „Kosovo je srpsko sudilište”, *Demokratija*, br. 1, 9. 3. 1990., 6.

¹¹ Aleksandar PETROV, „Povratak demokratije na Kosovo i Metohiju”, *Demokratija*, br. 2, 31. 3. 1990., 15; Aleksandar TODOROVIĆ, „Kuda dalje?”, *Demokratija*, br. 3, 14. 4. 1990., 8; Matija BEČKOVIĆ, „Slobode će biti želeli oni to ili ne!”, *Demokratija*, br. 6, 6. 6. 1990. 3.

Grafikon 1. Postotna zastupljenost sadržaja etničkoga diskursa (ED) u listovima *Demokratija* i *Srpska reč* 1990. – 1991.

Prvi broj *Demokratije* prenio je i dio osobne drame Jovana Raškovića u sklopu političkoga organiziranja Srba u Hrvatskoj. U istom broju prenesena su dva njegova govora koja je održao u razmaku od dva tjedna: prvi s osnivačke skupštine DS-a u Beogradu 3. veljače, drugi s osnivanja Srpske demokratske stranke u Kninu 17. veljače 1990. U prvom govoru Rašković je inzistirao na tome da politička organizacija Srba u Hrvatskoj neće imati etnički srpski predznak, već će biti građanski opredijeljena, Demokratska stranka. Iz govora nije jasno je li to trebala biti hrvatska podružnica beogradskoga DS-a, ali predočena programska opredjeljenja i stranački ciljevi, kako ih je obrazložio Rašković, upućivali su na političku stranku beskompromisne građanske orijentacije.¹² Samo 14 dana poslije u Kninu je ipak osnovana Srpska demokratska stranka. Banjalučki novinar Slaviša Sablijić, koji je u to vrijeme bio u Kninu, svjedoči što je prethodilo toj promjeni političke paradigme kod Raškovića:

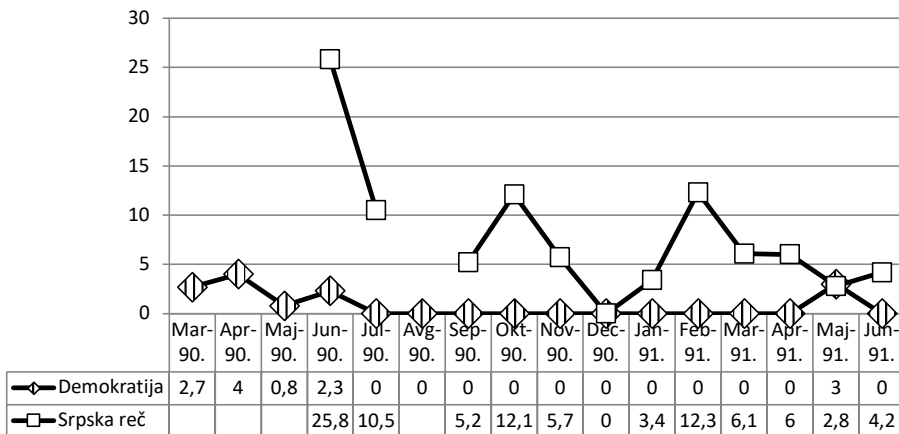
„I zaista, kažu mi kolege iz Radio Knina, da je bio nekakav sastanak te da se o njemu zna samo to kako su Jovana Raškovića, našeg uglednog akademika, inače začetnika ideje o organizovanju srpskog naroda u Hrvatskoj, ubjeđivali da stranka, uz svoje ime, nosi i prefiks srpska. Raškovića, koji je insistirao na imenu samo Demokratska stranka, satima su slamali i ubjeđivali da imenu doda još i ono srpska. Akademik je na kraju popustio, ali tek poslije velikog pritiska. Dakle, prihvaćeno je da srpski narod Hrvatske bude okupljen oko Srpske demokratske stranke.”¹³

¹² Jovan RAŠKOVIĆ, „Žrtva se najbolje brani demokracijom”, *Demokratija*, br. 1, 9. 3. 1990., 6.

¹³ Slaviša SABLJIĆ, „FELjTON: Devedesete – izvod iz ratnog dnevnika (1): Demokratska stranka ipak srpska”, *Glas Srpske* (Banja Luka), mrežno izdanje, 11. 12. 2017., pristup ostvaren 15. 12. 2021. <https://www.glassrpske.com/lat/drustvo/feljton/feljton-devedesete-izvod-iz-ratnog-dnevnika-1-demokratska-stranka-ipak-srpska/251444>.

Rašković je popustio suradnicima u pogledu naziva stranke, ali se očito kninskoj publici prilagođavao i u pogledu osnovne retorike, koja na tamošnjoj skupštini dobiva bratstvenički i patrijarhalni ton. On se ovdje u anakronim formulama obraća etničkim srodnicima, a ne građanima, on ovdje u afirmativnom smislu govori o mitološkoj svijesti kao dominantnoj, on priznaje da su Srbi u Hrvatskoj tih dana bili „na samoj granici iracionalnog ponašanja”. S druge strane, on poziva da u nastupajućem vremenu racionalno rasuđivanje prevlada, a da se mitološko i iracionalno svedu u mjeru „koju prihvaćaju i drugi savremeni narodi ovog svijeta”.¹⁴ Dok u prvom govoru u Beogradu Rašković kritički govori o pristajanju uz „etničko”, u kninskom obraćanju on u afirmativnom kontekstu prihvaća odrednicu „nacionalno”, koja ima širu i prihvatljiviju konotaciju. U okviru tipologije koju predlaže ovaj članak, samo drugi Raškovićev govor pripada ED-u, svakako bez primjesa DEN-a.

Grafikon 2. Postotna zastupljenost diskursa etničke netrpeljivosti (DEN)¹⁵ u listovima *Demokratija* i *Srpska reč* 1990. – 1991.



Rašković se ponovo oglasio u *Demokratiji* u svibnju 1990. u komentaru rezultata upravo završenih višestranačkih izbora u Hrvatskoj. On tu ustaje protiv režima „etničke slobode” u kojoj „sloboda postaje vlasništvo najbrojnijeg naroda”, a koja se „dijeli drugima kao milost”. Rašković naglašava da srpski narod nije sklon prihvatiti takvu slobodu. U posljednjim redovima ovoga članka Rašković međutim ostaje na liniji političke lojalnosti hrvatskoj državi: „Nemamo ideja da infantilno ovisimo o matičnoj srpskoj državi. Bit ćemo barem podjednako kritični prema režimu u Hrvatskoj državi koju i dalje sma-

¹⁴ „Mi ćemo nastojati da sačuvamo mitove, ali i da uspostavimo kontemplaciju i racionalno osmišljavanje naših programa i našeg civilizacijskog, nacionalnog i društvenog statusa.” U: Jovan RAŠKOVIĆ, „Za izvornu demokraciju”, *Demokratija*, br. 1, 9. 3. 1990., 12.

¹⁵ DEN je podvrsta ED-a, dakle sadržaj prisutnosti DEN-a već je uključen u sadržaj ED-a prikazan u grafikonu 1.

tramo našom domovinom, kao i prema režimu u našoj matičnoj državi Srbiji.”¹⁶ Ovaj Raškovićev govor možda je najbolji primjer racionalnoga etničkog diskursa u kojem se zaštita kolektivnih etničkih prava traži isključivo kroz institucije političkoga sistema, bez pozivanja na historičnost tih prava i bez poticanja kolektivnih strahova i frustracija. Međutim, koliko je vođa hrvatskih Srba pokazivao, barem u ovom tekstu, odmjerjenosti i trezvenosti, toliko su neki suradnici beogradske *Demokratije* bili neodmjereni i ostrašćeni u komentarima izbora u Hrvatskoj. To se u prvom redu odnosi na sadržaje rubrike „Na posmatranju”, koju je uređivao izvjesni Miloš Andrić.

U dva broja zaredom u svibnju 1990. Andrić otvoreno upozorava na navodni kontinuitet 1941. godine u Hrvatskoj, godine koja „se ne može ponoviti [...] jer ona neprekidno traje”. Vjerojatno aludirajući na partizansku kapu s tri roga, Andrić ustaški program („prekrstiti, iseliti, ubiti”) naziva „Trorogi program”. Autor je smatrao da se u jugoslavenskom socijalizmu taj program „za očišćenje od onih koji se krste troprsto [ostvarivao] efikasno, civilizovano, moderno i dvorogo (asimilovati, iseliti), tako da treći rog (nož) nije ni [bio] potreban, osim da se, tu i tamo, poneko podbode, pa i ubode, i na taj način podstakne na prelazak u pravu, nepravoslavnu veru ili na odlazak iz Doma”.¹⁷ Andrić, u svojoj ničim dokazanoj tezi, u čitavom razdoblju socijalističke Jugoslavije vidi kontinuitet ustaškoga nasilja nad Srbima. Iz te perspektive za njega su Socijalistička Republika Hrvatska (SRH) i Nezavisna Država Hrvatska (NDH) gotovo sinonimi, a uloga jugoslavenskih komunista ravna ulozi njemačkoga *Führera*:

„Hrvatskom narodu su Hitler i hrvatski hitlerovci uručili ND Hrvatsku (grudu) i izručili Srbe u Hrvatskoj na milost i nemilost nenarodnih ustaša. Hrvatskom narodu su jugoslovenski i hrvatski komunisti - titoisti uručili SRH - NDH (grudu) i izručili Srbe u Hrvatskoj na milost i nemilost tog, Tuđmanovog naroda. Pavelićevim ustašama je prepušteno da odlučuju o sudbini NDH. Tuđmanovom narodu je prepušteno da odlučuje o sudbini SRH-NDH i SFRJ. Pavelićeve ustaše su posle četiri godine zaustavile svetske i domaće antifashiističke sile. Tuđmanov narod zaustaviće...”¹⁸

Ove tri točke na kraju ne mogu se razumjeti drugačije nego kao prijetnja kojom Andrić završava svoj prilog. Uz problematiku Srba iz Hrvatske, tema Kosova i kosovskih Albanaca također je često na stranicama *Demokratije*. U trećem broju glasila u okviru popularno izlistanih 16 programskih opredjeljenja DS-a na jedanaestome mjestu nalazi se zahtjev „da se Kosovo i Metohija detitoizuju i dealbanizuju”¹⁹. U istom broju iz pera Nevene Todorović čitamo

¹⁶ Jovan RAŠKOVIĆ, „Srbi u Hrvatskoj”, *Demokratija*, br. 4, 4. 5. 1990., 1-2.

¹⁷ Miloš ANDRIĆ, „Na posmatranju: Tamo su izbori – ovde su izabrani”, *Demokratija*, br. 4, 4. 5. 1990., 3.

¹⁸ Miloš ANDRIĆ, „Pavelićeve ustaše i Tuđmanov narod”, *Demokratija*, br. 5, 19. 5. 1990., 3.

¹⁹ [uokvireni plakat bez naslova], *Demokratija*, br. 3, 14. 4. 1990., 11.

intervju s pravnikom Milutinom Đuričićem, „ekspertom” za pitanja karakterologije i običaja Albanaca. Razgovor je vođen manirom ciljano pojednostavnjene analize društva i obitelji kosovskih Albanaca, koji su navodno još uvijek živjeli u sistemu rodovskoga društva (!) uz brojne elemente patrijarhalnoga ropstva i robovlasničkih odnosa. Uz rekapitulaciju negativnih stereotipa o Albancima, Đuričić je želio dokazati da su i neki pozitivni stereotipi o ovome narodu zapravo neosnovani: „Tu greše mnogi koji govore o običajima Albanaca. Oni smatraju da arbanaški običaji počivaju na moralu. Međutim, arbanaški običaji [...] ne počivaju ni na etici, ni na religiji, jer to su kasnije istorijske tvorevine. Albanci su vrlo pragmatični, oni gledaju gde im je interes. Kod njih je nemoralno ono što nije u skladu s njihovim interesima.”²⁰ Intervju sam svrstao u kategoriju DEN, koji u prosjeku tijekom 1990. zauzima manje od 1% sadržaja *Demokratije*; ED-a je ukupno u prosjeku bilo oko 5% na mjesečnoj razini u periodu ožujak 1990. – lipanj 1991. (vidi grafikone 1 i 2).

Ono što je simptomatično za sadržaje *Demokratije* jest da i pored male postotne zastupljenosti ED-a, tu vrstu sadržaja veoma često nalazimo u autorskim tekstovima najistaknutijih stranačkih prvaka DS-a. Prvih nekoliko mjeseci monopol je u toj oblasti imao Kosta Čavoški, a u kolovoškom broju 1990. oglasili su se i predsjednik stranke Dragoljub Mićunović i visoki stranački dužnosnik Zoran Đinđić. Mićunovićev tekst zapravo je prijepis njegova obraćanja srpskim iseljenicima u Sjedinjenim Američkim Državama za vrijeme službenoga posjeta stranačkih dužnosnika toj zemlji. U tom obraćanju, koje se bavi problemom Kosova, ima elemenata klasičnoga građanskog diskursa: Mićunović ovdje skrupulozno navodi i zastupa principe građanske ravnopravnosti i sistem jamčenja i zaštite prava nacionalnih manjina. Tekst, ipak, cjelinom sadržaja ne pripada toj kategoriji javnoga govora. Naime, autor uz spomenuta deklarativna određenja stranke uvodi i potpuno iracionalne i mitologizirane predodžbe Kosova. Kosovo kao mitološko-historijski simbol u ovome Mićunovićevu tekstu uzima se za temelj i preteču političke (zapravo etničke) zajednice; ideologija krvi i tla u njegovim riječima potpuno odudara od svega što se od Mićunovića može pročitati i prije i poslije ovoga teksta:

„Kosovo je naš temelj, ono nas podseća na ono što smo bili što smo stvorili u duhovnom i državno-političkom smislu. [...] Ali nećemo nikad pristati na pregovore ili pogodbe oko naših svetinja, oko naše svete zemlje Kosova. [Manastiri i freskoslikarstvo] ispunjavaju ogromnom radošću i ponosom svakog Srbina što je potomak jedne takve etničke i duhovne zajednice. Zato svaki strani posmatrač mora danas znati šta Kosovo – kao naš Jerusalim – za nas Srbe znači, i da ono nema cenu.”²¹

²⁰ Nevena TODOROVIĆ, „Kritika albanskih fisova: Razgovor sa Milutinom Đuričićem”, *Demokratija*, br. 3, 14. 4. 1990., 4.

²¹ Dragoljub MIĆUNOVIĆ, „Značaj Kosova u nacionalnoj svesti Srba”, *Demokratija*, br. 10-11, 3. 8. 1990., 1-2.

Sve i da prihvatimo da je tu bilo nacionalizma kao opredjeljenja, leksik koji Mićunović ovdje koristi i potpuno iracionalni karakter njegovih riječi jasno ne pripadaju njegovu uobičajenom svjetonazoru i standardima njegova pisanja i govora. Ovo je vjerojatno bio ciljani govor za ravnogorsku dijasporu u Sjedinjenim Američkim Državama i otud ove primjese ideologije krvi i tla. Mićunović je upravo u nekoliko intervjuua, otprilike u to vrijeme, govorio o iskušenjima koja nameće mogućnost koketiranja s nacionalizmom i nedoumicama koje su ljudi u DS-u imali u pogledu neprincipijelnoga poigravanja sa sferom iracionalnoga i emocijama birača. U intervjuu listu *Danas* u srpnju 1990. on upozorava da „većina političkih stranaka, u borbi za birače koji bi im već u prvom trenutku omogućili osvajanje vlasti, apeluje na emocije i na dnevne, često dramatisirane događaje”. Mićunović dalje objašnjava da to nije principijelni problem po sebi, već ga treba uzimati u kontekstu svojevrsnoga političkog pragmatizma, naime prilagođavanja stranke trenutačnom raspoloženju biračkoga tijela.²²

Mićunović je svjestan da na srbijanskoj političkoj pozornici „opšte stanje duha počinje da se udaljava od racionalne argumentacije i dijaloga i sve više biva nošeno osećanjima u kojima prevladaju nacionalne strasti”. Za svoju stranku on kao da traži određenu mjeru razumijevanja: „U takvoj atmosferi Demokratska stranka takođe je izložena pritiscima ove vrste, jer konkurentne stranke sve više svoje programe fokusiraju oko nacionalnog i očekuju uspehe od tako probuđenih emocija birača.”²³ Iskliznuća DS-a u pravcu nacionalizma i povremeni etnički diskurs njihova glasila bio je već prepoznat u javnosti. Tako novinar kragujevačke *Svetlosti* napominje Mićunoviću da ton pisanja *Demokratije* uvelike podsjeća na onaj koji su prakticirale nacionalističke *Književne novine*.²⁴ Iz prije navedenoga Mićunovićeve obraćanja koje je prenijela *Demokratija* vidi se da su te zamjerke itekako imale temelja. Stoji također da su, dugoročno gledano i izvan trenutačnoga političkog oportunitizma, Mićunovićeve politička opredjeljenja ipak bila principijelno suprotna narastajućoj plimi nacionalizma. U intervjuu *Novostima* iz rujna 1990., dakle u jeku predizborne kampanje, on iznosi sljedeće stavove:

„Ovo nadmetanje u rodoljublju, koje je nametnula vladajuća partija, a prihvatile druge nacionalne partije, ne može biti dovoljan sadržaj političkih programa [...]. Onoga trenutka kada svi postanu svesni granice rizika emocionalnog usijanja masa, klatno će se nužno vraćati prema zdravom razumu i prosuđivanju vođenom realnim interesima. Nacionalni programi jesu samo spisak želja ili taktičkih poruka drugim etničkim grupama i moraće se suočiti sa teškoćom ostvarivanja, što će onda pokazati svu kontraproduktivnost insistiranja na bilo kom ekstremizmu.”

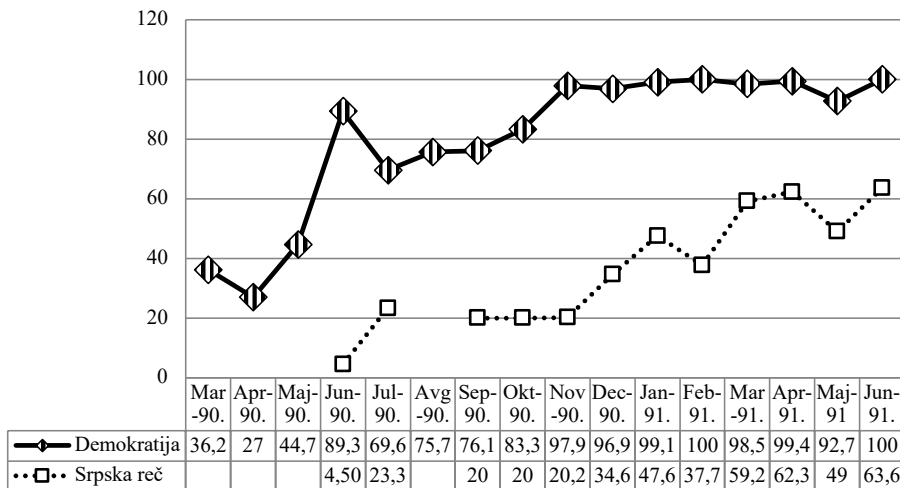
²² MIĆUNOVIĆ, *Dijalog s javnošću*, tom I, 43-44.

²³ *Isto*.

²⁴ *Isto*, 41.

Đinđićev tekst posvećen „srpskom nacionalnom pitanju” objavljen je u istom, kolovoškom broju *Demokratije* i u njemu se također prepoznaje ta polazišna nelagoda u pristupanju etničkoj problematici. Na početku teksta Đinđić tvrdi da „DS nije nacionalna partija”, naime „nacionalno pitanje za nju nije jedino političko pitanje”; također, DS ne smatra da se kroz prizmu nacionalnoga prelamaju sva druga pitanja u zemlji. Đinđić zatim objašnjava da ozbiljnost nacionalnih problema ipak nagoni DS da formuliра svoj stav prema srpskome nacionalnom interesu. Ovaj uvodni dio izgleda kao neko opravdanje ili racionalizacija. Poput Mićunovića, i Đinđić ima problem objasniti pobude političkoga pragmatizma zbog kojih DS mora istupiti s nacionalnim programom. Ovaj Đinđićev manifest o srpskom pitanju u Jugoslaviji nema iracionalnih momenata kao kod Mićunovića, ali ima nastojanja da se kontekst kolektivnih etničkih interesa normalizira i objektivizira i da mu se da pravo građanstva.²⁵

Grafikon 3. Postotna zastupljenost građanskoga diskursa u listovima *Demokratija* i *Srpska reč* 1990. – 1991.



Na najneposredniji način, ovaj članak pokazuje dinamiku promjena u političkoj evoluciji Zorana Đinđića. U predstranačkom razdoblju, Đinđić je od 1986. do siječnja 1990. zastupao isključivo individualno-subjektivistički model političkih prava, uz potpuno odbacivanje koncepta kolektivnih prava. U siječnju 1990. u njegovu poznatom „Pledoajeu za Jugoslaviju” on prvi put zastupa princip zaštite kolektivnih etničkih prava svih etničkih grupa u SFRJ. U skladu s tim, predlaže i trodomni jugoslavenski parlament u okviru kojega bi jedan dom zastupao interese etničkih zajednica, kako većinskih i konstitutivnih tako i manjinskih. Kao stranački dužnosnik, međutim, Đinđić već

²⁵ Zoran ĐINĐIĆ, „Šta je to – srpski nacionalni interes”, *Demokratija*, br. 10-11, 3. 8. 1990., 13.

u kolovozu 1990., u spomenutom tekstu u *Demokratiji*, formulira i zastupa partikularni srpski nacionalni interes unutar Jugoslavije.²⁶

Đinđić postavlja tri osnovna principa na kojima će DS koncipirati nacionalnu politiku, a jedan od njih je „da se nalazi u kontinuitetu sa glavnom linijom srpskih nacionalnih programa koji su u poslednjih sto godina stvarani i sprovedeni u Srbiji”. Ovdje se radi o nekritičkom i potpuno nemotiviranom prihvaćanju političke tradicije kao opredjeljujućega modela vođenja politike. Đinđić ne samo da smatra da srpski narod ima legitimno pravo istaknuti svoje nacionalne interese, već ti interesi trebaju biti usklađeni s tradicijom vođenja srpske nacionalne politike u prethodnih sto godina (do 1941.). Kako je većina tih nacionalnih programa tražila objedinjavanje čitavoga srpskog naroda u okviru jedne države, to po Đinđiću opravdava istovjetno programsko opredjeljenje DS-a. S obzirom na to da je srpski narod teritorijalno okupljen u okvirima Jugoslavije, Đinđić smatra da je u najboljem interesu srpskoga naroda da se ta država sačuva.

Jugoslaviju dakle treba sačuvati ne kao vrijednost po sebi, nego kao državu u okviru koje se ostvaruje jedinstvo srpskoga naroda. U ovom članku Đinđić oštro kritizira govor Slobodana Miloševića 10. svibnja 1990. u Pančevu. Tada je, naime, Milošević oštro prijetio svojim imaginarnim etničkim i političkim protivnicima izvan Srbije da njihova „divljanja država Srbija neće [...] dopustiti na svojoj teritoriji od Horgoša do Dragaša”²⁷. Đinđić taj Miloševićev stav smatra kapitulantskim:

„[...] stvaranje srpske nacionalne države ‘od Horgoša do Dragaša’ predstavlja napuštanje, a ne afirmisanje nacionalnog interesa srpskog naroda. Ovo napuštanje obrazlaže se teško razumljivim stavom da 2/3 srpskog naroda ne mogu da svoje ponašanje i svoju sudbinu vezuju za 1/3 koja se nalazi izvan postojećih republičkih granica.”²⁸

Očito je da Đinđić u ovom tekstu i o ovom pitanju želi u javnosti ostaviti dojam da zastupa radikalniji format rješavanja srpskoga pitanja od onoga koji je tada javno zastupao Slobodan Milošević. To se odnosi i na stranačkoga dužnosnika Vladetu Jankovića, koji u autorskom tekstu iz svibnja 1990. traži ukidanje kosovske autonomije i raspuštanje kosovske skupštine.²⁹ Na ovo prvo Milošević se režim, barem u formalnom i konstitucionalnom smislu, nije odvažio ni tada ni kasnije, a ovo drugo je zaista isposlovao dva mjeseca kasnije.

Ovdje ipak treba podcrtati razliku između izgovorene riječi u javnom prostoru i konkretnih priprema za „rješavanje” jugoslavenske krize. Trebalo bi, naime, uzeti u obzir da je Miloševićev režim barem od lipnja 1990. intenzivno radio na pripremanju vojnoga scenarija u Jugoslaviji kao okvira za teritorijal-

²⁶ MILETIĆ, „Pledoaje za Jugoslaviju”.

²⁷ NIKOLIĆ, „Obnavljanje parlamentarnog poretka u Srbiji 1990”.

²⁸ Zoran ĐINĐIĆ, „Šta je to – srpski nacionalni interes”, *Demokratija*, br. 10-11, 3. 8. 1990., 13.

²⁹ Vladeta JANKOVIĆ, „Šta smo mogli naučiti”, *Demokratija*, br. 5, 19. 5. 1990., 7.

no rješavanje srpskoga pitanja. Nešto od toga izlazilo je u javnost, a najvažniji dio priprema obavljan je u tajnim konzultacijama s vrhom Jugoslavenske narodne armije, a poslije i u razgovorima s Dobricom Ćosićem. Vjerojatno najpodrobnije informacije o učestalosti i sadržaju tih zakulisnih priprema nalazimo u dnevničkim bilješkama Borisava Jovića o „posljednjim danima SFRJ”³⁰. Iz tih bilješki postaje sasvim jasno da Milošević u ljeto 1990. nije zastupao ograničeni srbijanski format srpske politike koja bi završavala na republičkim granicama Socijalističke Republike Srbije. Usto, ako već neposredno usporedimo ove dvije političke opcije, treba imati u vidu da su Miloševićeve i Jovićeve kombinacije na predloženom srpskom prostoru Jugoslavije podrazumijevale upotrebu sile, a u glasilu DS-a 1990. i sve do svibnja 1991. govorilo se samo o kolektivnim pravima i pravu na samoopredjeljenje Srba izvan Srbije.

Također je važno da Đinđićev tekst o srpskome nacionalnom interesu ili Mićunovićeva iracionalna rezoniranja o Kosovu nisu bili praćeni promjenom uređivačke politike *Demokratije*. Naprotiv, ED i osobito njegova podvrsta DEN u ovom su glasilu tijekom druge polovine 1990. gotovo potpuno iščezli (vidi grafikone 1 i 2). Sagledano iz te perspektive, to nadmetanje u zapaljivoj retorici s Miloševićem izgleda više kao nekakav probni balon koji vrh stranke pušta da provjeri svoje pozicije i popravi svoja uporišta u biračkom tijelu pred izbore. Trend racionalnoga i odgovornoga pisanja *Demokratije* nastavlja se i 1991. i svakako je bio u vezi s odstranjivanjem nacionalističke grupe oko Koste Čavoškog iz stranačkoga rukovodstva u listopadu prethodne godine. U prosjeku samo nekoliko postotaka tekstova od siječnja do lipnja 1991. progovara jezikom ED-a, a DEN gotovo sasvim nestaje (vidi grafikone 1 i 2). Opet jedina sistemska uznemirenost dolazi u tekstovima koji su pratili rad najviših stranačkih dužnosnika u svibnju te godine.

Još je Dubravka Stojanović u svojem radu iz 1996. upozorila na Đinđićev nacionalistički govor u srbijanskoj Narodnoj skupštini 9. svibnja 1991., koji predstavlja ekstremnu točku u kojoj se diskurs DS-a opasno približio standardima Miloševićeve retorike. U skupštinskoj kronici *Demokratije* zabilježeno je Đinđićevo ratoborno rezoniranje o prilikama u Hrvatskoj: „Mi se, takođe, zalažemo za mirno rešenje ali mir pod tim okolnostima nije mir – nego kapitulacija. Ako je neko želeo mir i mislio da ga je imao pre tri ili četiri godine, onda treba da pomisli koliko je platio za taj mir.”³¹ U istom broju *Demokratije* nalazi se afirmativni tekst o četničkim „dobrovoljcima” Vojislava Šešelja, kao i prilog posvećen anketi o dobrovoljcima među studentima Beogradskoga univerziteta. Ovaj drugi tekst sugerirao je patriotski duh studenata pristaša DS-a, koji su se u znatnom broju izjasnili da bi kao dobrovoljci branili srpske zemlje. U istom broju podvrsti DEN pripada i tekst koji upozorava da je „Stara Raška sve manje srpska”³². I opet, ova koncentracija tekstova koje karakterizira ED

³⁰ JOVIĆ, *Poslednji dani SFRJ*, 160-161, 163, 176, 190, 192-194.

³¹ Goran VESIĆ, „Ko je veći Srbin”, *Demokratija*, br. 35, 24. 5. 1991., 10.

³² Goran SEKULIĆ, „I studenti bi u dobrovoljce”, *Demokratija*, br. 35, 24. 5. 1991., 9; „Vojnik i samo vojnik: Među Šešeljevima dobrovoljcima”, *Demokratija*, br. 35, 24. 5. 1991., 4;

javlja se samo u svibnju 1991. i dostiže oko 7% svih sadržaja *Demokratije*; u travnju zastupljenost tih sadržaja nije bila ni 1%, a u lipnju nije zabilježen nijedan tekst koji se može uvrstiti u ovu kategoriju diskursa (vidi grafikone 1 i 2). Udio građanskoga diskursa u ovom glasilu neprestano raste: od nešto više od trećine sadržaja u ožujku 1990. do punih 100% u veljači i lipnju 1991. S obzirom na metež okolnosti u kojima se nalazila SFRJ, suradnici *Demokratije*, i ovo glasilo uopće, stajali su principijelnije na strani građanskih opredjeljenja nego njihovo stranačko rukovodstvo.

Srpska reč: magijske radnje i obredi

Prvi broj *Srpske reči*, stranačkoga organa SPO-a, pojavio se skoro tri mjeseca nakon osnivanja te stranke, u lipnju 1990. godine. List je izlazio mjesečno, a prvih šest brojeva uređivao je Miloslav Samardžić, koji je već prije postao poznat po zavidnim nakladama kragujevačkih *Pogleda*, časopisa koji je oživljavao mitologiju ravnogorskoga pokreta. Poput *Pogleda*, i *Srpska reč* u tom je periodu bila potpuno predana antikomunizmu i antititoizmu uz rehabilitaciju lika i djela Draže Mihailovića i njegova pokreta. Četnički motivi i ravnogorski kolorit određuju sirovu estetiku ovoga glasila, ali njihovi sadržaji često se ne uklapaju u definiciju ED-a onako kako je ovdje određena. Naime, iako je posrijedi bilo revizionističko prekrajanje povijesti i politički diskurs zasnovan na tradicionalizmu, kolektivizmu i religijskim motivima, veoma često naglasak je bio na ideološkim, a ne etničkim linijama podjele, na tematu građanskoga rata, a ne etnički motiviranoga konflikta. Sadržaje koji su bili tako intonirani nisam svrstavao u kategoriju ED. Pa opet, u prvom broju *Srpske reči* ima gotovo 44% sadržaja koji pripada ED-u, od čega gotovo 26% pripada DEN-u. U čitavom razmatranom periodu (lipanj 1990. – lipanj 1991.) petina sadržaja *Srpske reči* pripada ED-u, a od toga oko 8% DEN-u (vidi grafikone 1 i 2).

U pogledu karaktera etničkoga diskursa, negativni stereotipi i uvrede na račun etničkih Hrvata i Albanaca i nepovjerenje prema Muslimanima bili su standard na stranicama *Srpske reči*. Retorika u odnosu na hrvatski narod gotovo je isključivo konfliktna, revanšistička i naoštrena u pravcu sukoba. Već u prvom broju lista Vuk Drašković Hrvatima pridaje životinjske personifikacije kada kaže da su „sticajem istorijskih okolnosti [...] poprimili psihologiju hijene”. Naime, vođa SPO-a smatra da se ne treba plašiti da će doći do sukoba jer „oni [tj. Hrvati] nikada nisu ratovali sa Srbima, sem ako im neki Franjo, neki Kajzer, neki ujak Hitler ili Musolini, nisu bili i prethodnica i zaleđina”.³³ Povjesničar Veselin Đuretić etničke Hrvate određuje kao „Srbe katolike”, a to opće mjesto hrvatskoga predočenog konvertitstva nalazimo često na stra-

Miroslav FILIPOVIĆ, „Dženaza za Srbiju. Stara Raška sve manje srpska”, *Demokratija*, br. 35, 24. 5. 1991., 16.

³³ Vuk DRAŠKOVIĆ, „Demokratski socijalizam ne postoji”, *Srpska reč* (Beograd), br. 1, 1. 6. 1990., 38.

nicama ovoga glasila.³⁴ Drašković navodnu iskonsku mržnju Hrvata prema Srbima objašnjava kao kompleks niže vrijednosti: „Jezik im je srpski, veća polovina naroda hrvatskog našeg je korena i silom je pounijačena i porimljena. Zlo je u njihovom kompleksu i nemoći. Mržnja, svaka mržnja, izvire iz slabosti i uvek, kadli dali, stigne onog koji mrzi.”³⁵ Iz pera svećenika Mihaila Mikića dolazi i jedna pseudoetimološka pseudostudija o navodnom porijeklu imenice *Hrvati*, za koju on nalazi da je u starini glasila „Krovati”, a gdje ovo „krov” po njemu upućuje na krv. Mikić dalje iz ovoga korijena „domišljato” izvodi riječi „krvoločni, krvavi, krvožedni, krvopije, krvoloci, krvnici itd”. On dodaje da su „svoje krvoločne, krvopijske, krvničke odlike i osobine Krovati [su] pokazali i u našem vremenu”, upozoravajući na ustaške zločine u Drugom svjetskom ratu.³⁶

Srpska reč prenijela je u listopadu 1990. Draškovićevu „besedu” u kojoj je istaknuo da s obzirom na „istorijsku krivicu” Hrvata, koji su počinili genocid nad Srbima, i na činjenicu da su bili na strani onih koji su poraženi u oba svjetska rata, bilo kakvu razgovoru o preuređenju jugoslavenske države treba prethoditi mirovni ugovor postignut između Srba i Hrvata: „Ja mislim da pre bilo kakve konfederalizacije Jugoslavije, ili podele, mi, kao poklani narod i pobjednički narod, u drugom svjetskom ratu moramo da potpišemo mirovni ugovor sa Hrvatima, odnosno da Hrvatska ima da prizna kapitulaciju.”³⁷ Vođa SPO-a smatrao je i da na eventualnim saveznim izborima treba kompenzirati demografske gubitke nastale kao posljedica genocida u Drugom svjetskom ratu: „Ako ćemo danas glasati, glasaće i Jasenovac, i Glina, i sve moje hercegovačke jame, glasaće sve njihovo nerođeno potomstvo!”³⁸ Ovo je inače u skladu s tadašnjim temeljnim određenjem SPO-a da zapadne granice Srbije određuju jame i stratišta ustaškoga genocida. Na jednome mjestu Drašković, citirajući Milana Komnenića, kaže: „Mi smatramo da su istočne granice Srbije [...] obeležene svetinjama koje nikada ne smeju postati jame, a da su naše zapadne međe utvrđene jamama koje moraju postati svetinje.”³⁹

Sličan iracionalni, ratoborni i još izrazitije omalovažavajući etnički diskurs očituje se u odnosu prema kosovskim Albancima, koje *Srpska reč* redovito naziva Šiptarima ili rjeđe Arnautima. U govoru podijeljenom novinarima na zabranjenome mitingu u Nišu u ljeto 1990. Drašković se prema Albancima određuje kolektivno, naime u kontrapunktu mi – oni. S jedne su strane Srbi, kojima navodno sveti Sava i Stevan Sindelić (!) zapovijedaju, kako vođa SPO-a kaže, da uvijek budu ljudi i da nose „Hrista u sebi”, a s druge su strane Alban-

³⁴ Veselin ĐURETIĆ, „Srbiji se mora vratiti oteto”, *Srpska reč*, br. 1, 1. 6. 1990., 22-28.

³⁵ Aleksandar ČOTRIĆ, „Ovde počinje Evropa! SPO u Nišu”, *Srpska reč*, br. 2/3, 15. 7. 1990., 49-50.

³⁶ Mihailo V. MIKIĆ, „Hrvati. U imenu – prava narav”, *Srpska reč*, br. 5, 10. 10. 1990., 58.

³⁷ Aleksandar ČOTRIĆ, „Gde je prijatelj a gde dušmanin: Srpski opozicioni program”, *Srpska reč*, br. 5, 10. 10. 1990., 36-37.

³⁸ Slobodan ERIC, „Srbija nije na prodaju: Požarevac”, *Srpska reč*, br. 2/3, 15. 7. 1990., 48-49.

³⁹ Aleksandar ČOTRIĆ, „Gde je prijatelj a gde dušmanin: Srpski opozicioni program”, *Srpska reč*, br. 5, 10. 10. 1990., 36-37.

ci, koji upravo zbog te srpske navodne moralne superiornosti moraju mrziti, naime zbog istoga onog osjećaja niže vrijednosti koju je Drašković učitavao i Hrvatima: „Zato nas mrze, zato nas svuda progone. Sve što je veliko i veličanstveno na Kosovu i Metohiji stvorili su Srbi i sve je u slavu Hristovu. To ruše Arnauti, jer bljesak Gračanice, Deviča i Dečana smeta njihovom zakržljalom pogledu.” Draškovićeve Arnauti, dakle, ne samo što mrze one koji su navodno bolji od njih nego su očito i fizički zakržljali, dakle degenerirani itd. Za vrijeme poganskih rituala koji su pratili Draškovićev posjet crkvi Samodreži na Kosovu on se i neposredno retorski obratio Albancima tražeći od Svevišnjega da i u njih useli „onaj razum koji stanuje u Srbima”. Vođa SPO-a tom se prilikom opet dohvatio spomenutoga kontrapunkta: „Mi nemamo Čele-kula, mi nemamo Jasenovce, mi nikada nismo rušili tuđe svetinje, silovali monahinje, raskopavali tuđe grobove...”⁴⁰

Kada se formalni „nacrt programa SPO-a” iz travnja 1990. uspoređi s mesijanskim javnim nastupima vođe i rukovodstva stranke, on je samo za nijansu bliže racionalnoj strani rasuđivanja. U njemu stoji da u slučaju „konfederalizacije Jugoslavije ili njenog raspada” treba ukinuti kosovsku autonomiju, a „u svakom slučaju ukinuti albanski jezik kao službeni jezik bilo gde u Srbiji”. U nacrtu programa stoji i imperativ da treba „odmah porušiti bedeme-puškarnice oko kosovskih kuća” i ustanoviti državni fond za potpomaganje naseljavanja etničkih Srba na Kosmet: „Neodustajni naš cilj je da se vaspostavi brojčani odnos Srba i Šiptara kakav je bio posljednjeg dana slobode, 6. aprila 1941.” Nacrt programa SPO-a predviđao je ukidanje autonomije Kosova tek u slučaju konfederalizacije Jugoslavije, međutim dva mjeseca kasnije na promociji stranke u Požarevcu Drašković je preporučivao da se to izvede preko nove ustavotvorne skupštine. Računao je, naime, da će od 330 poslanika „Arnauta biti samo 25”.⁴¹ U novom ustavu Albancima bi bila osigurana samo manjinska prava; Drašković taj stav podrobnije objašnjava: „Što će reći, nema nikakve autonomije teritorijalne, nema nikakvog albanskog jezika u službenoj upotrebi, nema albanskog univerziteta.”⁴²

Jedna od stalnih fiksacija *Srpske reči* u razdoblju kojim se bavi ova studija bilo je inzistiranje na protjerivanju Albanaca koji su se tijekom Drugoga svjetskog rata naselili na prostor Kosmeta. Drašković kao uzor za ugledanje uzima odnos Margaret Thatcher prema argentinskoj vojnoj intervenciji na Falklandskom otočju.⁴³ U istom kontekstu, Milan Paroški smatra da treba slijediti odredbe Haške konvencije iz 1909. i logiku nigerijske vlade koja je 1983., izgovarajući se porastom nezaposlenosti, protjerala ilegalne imigrante iz susjedne Gane, koje Paroški pogrešno naziva Gvinejcima: „Mi nemamo pravo da ne sprovodimo međunarodno pravo! Zar je malo razloga za oduzimanje držav-

⁴⁰ Aleksandar ČOTRIĆ, „Ovde počinje Evropa! SPO u Nišu”, *Srpska reč*, br. 2/3, 15. 7. 1990., 49-50.

⁴¹ Slobodan ERIĆ, „Srbija nije na prodaju: Požarevac”, *Srpska reč*, br. 2/3, 15. 7. 1990., 48-49.

⁴² Aleksandar ČOTRIĆ, „Gde je prijatelj a gde dušmanin: Srpski opozicioni program”, *Srpska reč*, br. 5, 10. 10. 1990., 36-37.

⁴³ Slobodan ERIĆ, „Srbija nije na prodaju: Požarevac”, *Srpska reč*, br. 2/3, 15. 7. 1990., 48-49.

ljanstva tim ljudima: genocid na Kosovu, pretnja građanskim ratom, velika nezaposlenost?⁴⁴ U najboljoj tradiciji eugeničkih i rasnih teorija, Paroški je na stranicama *Srpske reči* obrazlagao svoj projekt krvi i tla, naime ponovnoga osvajanja Dinarida, koji su navodno opustjeli politikom kolonizacije koju su provodile socijalističke vlasti:

„Od Mesopotamije naovamo, narod koji je živeo u brdima, uvek je imao neku potencijalnu snagu, uvek su neki brđani osvajali ravnice, nikad obrnuto. Srbi su posleratnom kolonizacijom izgubili Dinaride, raseljeni po kominternovskom receptu, izgubili su dakle, svoj istorijski potencijal. Sad bi se mogli vratiti na brda da bi obezbedili sebi perspektivu, natalitet, zdrave gene, da bi, ako zatreba, mogli da budu vojnički narod (nisam siguran da se u 21. veku neće ratovati). Narodi u ravnici uvek su bili pokoravani, iako se i mi ‘lale’ moramo pohvaliti da imamo sveže brđanske krvi. Srbi moraju nazad u brda, ali ne kao slepci, već jednostavno da opet uzmu svoju zemlju.”

Glasi SPO-a u tom je periodu bilo „krcato” sličnim sadržajima koji rekapituliraju nasleđe srpskih etničkih stereotipa i konzervativnih utopija. Uvredljive negativne generalizacije na račun susjednih naroda opće su mjesto u uređivačkoj politici i tekstovima *Srpske reči*. Takva je, recimo, „reportaža” iz listopada 1990. o standardu bolničkih usluga koje pruža albansko medicinsko osoblje na Kosovu. U prvom dijelu teksta stoji etno-kulturološko uopćavanje na razini uvredljivih diskvalifikacija iz repertoara nacističke propagande: „Šiptari su neobrazovan, necivilizovan narod siromašnog duha i duše sa razvijenim nagonima, a kao jedinke [oni su] slabi i nesigurni.” Novinar dalje „izvještava” da su „medicinske sestre neobrazovane i primitivne”, a da većina albanskih liječnika u Prištini „ne zna ni približno koliko ne poznaje medicinu”. U Prištini navodno vlada nestašica krvi, a „Šiptari roditelji neće da daju krv čak ni za svoju decu, pogotovo ako je ono žensko”. Novinar dodaje i da roditelji Albanci odbijaju donirati kožu za svoju djecu s opeklinama. Jedinice krvi mogu se dobiti samo kupovinom za novac: „To govori i o solidarnosti Šiptara kao naroda.”⁴⁵

U domeni retorike, ali i domeni realne „nacionalne politike”, agenda SPO-a ide nekoliko koraka dalje od javnoga govora i službenoga smjera režima Slobodana Miloševića. Kao i u slučaju DS-a, najveću uznemirenost i najviše reakcija izazvao je spomenuti Miloševićev govor u Pančevu 10. svibnja 1990. Već u lipanjskom broju *Srpske reči* Drašković odbacuje srbijanski teritorijalni okvir srpske politike. Neposredno se obraćajući Miloševiću, on poručuje: „Položaj Srbije nije rešen do ovoga časa. Nije Srbija samo od Dragaša do Horgoša, kako si izvoleo izraziti se u Pančevu. Varaš se ako misliš da si 28. marta 1989. zaočkružio granice Srbije.”⁴⁶ U rujnu 1990., u reakciji na govor visokoga dužnosni-

⁴⁴ Dimitrije VIDAKOVIĆ, „Srbi moraju opet na Dinaride: Intervju sa Milanom Paroškim”, *Srpska reč*, br. 2/3, 15. 7. 1990., 21-24.

⁴⁵ „Na klinici užasa: Dve nedelje sa grupom srpskih lekara na Kosovu”, *Srpska reč*, br. 5, 10. 1990., 46-47.

⁴⁶ Vuk DRAŠKOVIĆ, „Demokratski socijalizam ne postoji”, *Srpska reč*, br. 1, 1. 6. 1990., 38.

ka Socijalističke partije Srbije filozofa Mihaila Markovića, Draškovića je očito uznemirio pomirljiv ton Markovićeve izjave u kojoj on precizira da će Srbija „mirnodopskim metodama” štititi interese Srba izvan Srbije. Drašković je takav stav izjednačio s činom izdaje i kapitulacije: „Šta to znači? To znači kapitulaciju! To znači izdaju! To je davanje saglasnosti na Hrvatsku do Drine i povlačenje Srbije u prostor između Dragaša i Horgoša, kako to voli da kaže predsjednik Socijalističke partije Srbije [...]”⁴⁷ Dakle, Miloševićev govor iz Pančeva opet se uzima kao argument prvoga reda protiv politike njegova režima.

Posljednji eho reakcija na taj Miloševićev govor nalazimo u ožujku 1991. u uvodniku *Srpske reči* koji je potpisao glavni urednik glasila Bogoljub Pejčić. Do toga vremena bavljenje statusom Srba izvan Srbije već je postalo standard u službenoj politici Miloševićeva režima. Pejčić podsjeća na govor iz Pančeva prethodne godine u smislu prijekora što je taj režim tako dugo ustrajao u ograničenom srbijanskom programu. Naime, kada je srpsko rukovodstvo, kako Pejčić kaže, „licemerno preuzelo osnovne postulate o granicama Srbije iz Programa Srpskog pokreta obnove”, prilike u Jugoslaviji postale su mnogo složenije, a putevi ostvarenja svesrpskoga programa ujedinjenja nepovoljniji.⁴⁸ Treba reći da se ovaj motiv o preuzimanju programa SPO-a često nalazi na stranicama *Srpske reči*, na neki način on zaista korespondira s razvojem stavova o jugoslavenskoj krizi unutar Miloševićeva režima.

Postupno povećanje prisutnosti građanskoga diskursa, možda još dramatičnije nego u slučaju *Demokratije*, bilježi se i u statistici *Srpske reči*: od 4% u lipnju 1990. do 62 i 63% u travnju i lipnju 1991. godine. Ovaj trend upućuje i na postupno usmjeravanje uređivačke politike ovoga glasila k onom periodu u kojem će se afirmirati kritikom srpskoga etničkog ekskluzivizma i Miloševićeve ratne politike.

Zaključak

Statistički obračun zastupljenosti sadržaja ED-a i DEN-a u *Demokratiji* i *Srpskoj reči* pokazuje nesumnjivo različit politički karakter i fizionomiju ovih dvaju stranačkih organa. Naime, prosječna zastupljenost sadržaja ED-a u *Srpskoj reči* u periodu lipanj 1990. – lipanj 1991. bila je oko 20%, a u *Demokratiji* u periodu ožujak 1990. – lipanj 1991. oko 5%, dakle bila je četiri puta manja u glasilu DS-a. Ne samo što u glasilu SPO-a ima više etnički eksplicitnoga materijala nego je i njegov karakter u znatnoj mjeri bio netrpeljiv i izazivački. Postotak zastupljenosti sadržaja DEN-a u *Srpskoj reči* u okviru ukupnoga ED-a u spomenutom periodu bio je oko 40%, a u *Demokratiji* je odgovarajući odnos bio samo 10%. Prisutnost DEN-a u odnosu na cjelokupni sadržaj glasila bio je gotovo 10 puta veći u *Srpskoj reči* u odnosu na *Demokratiju* (0,8 prema

⁴⁷ Aleksandar ČOTRIĆ, „Gde je prijatelj a gde dušmanin: Srpski opozicioni program”, *Srpska reč*, br. 5, 10. 10. 1990., 36-37.

⁴⁸ Bogoljub PEJČIĆ, „Staljinovi brci kruže Srbijom”, *Srpska reč*, br. 14, 4. 3. 1991., 7.

7,8%). Pored različite zastupljenosti i karaktera ED-a, ova dva glasila bitno se razlikuju i po karakteru preostalog sadržaja.

U promatranom periodu, i pored velikih iskušenja koje je donosila jugoslavenska kriza, izvan eksplicitnoga etničkog diskursa nalazilo se oko 95% sadržaja *Demokratije* i 80% sadržaja *Srpske reči*. U glasilu SPO-a predominantni dio preostalog diskursa odnosio se na revizionističke feljtone i eseje posvećene promociji ravnogorskoga pokreta. Ti tekstovi zauzimali su i do polovine svih sadržaja pojedinačnih mjesečnika *Srpske reči*. Iako je četnički pokret u Drugom svjetskom ratu imao jasnu etničku agendu, nastojao sam razvrstati sadržaje s eksplicitnim ED-om i one koji naglasak stavljaju na ideološki kontekst građanskoga rata s komunističkom ideologijom. Međutim, kada se ovi ravnogorski tekstovi saberu sa sadržajima ED-a, tada u *Srpskoj reči* od lipnja 1990. do lipnja 1991. u prosjeku imamo preko 60% sadržaja izrazito iracionalnoga, konzervativnoga i nacionalističkoga karaktera. U periodu koji pokriva ova studija ipak se pomalja i postupno postaje sve prisutniji racionalni i argumentirani politički diskurs u tom glasilu. Od ožujka 1991. građanski diskurs zauzima oko polovine svih sadržaja, a u lipnju 1991. gotovo dvije trećine sadržaja *Srpske reči* pripadalo je toj vrsti diskursa, što je bio tek početak ideološkoga sazrijevanja toga časopisa.

Demokratija s druge strane nakon prvih nekoliko brojeva, u kojima je Kosta Čavoški utisnuo svoj osobni pečat, postojano izgrađuje i ustraje u etici građanske odgovornosti i kritičkom odnosu prema društvenoj stvarnosti i političkim prilikama u zemlji. Poslije tih prvih brojeva etnički diskurs u tom se glasilu javlja samo kao presedan i iskliznuće; on, dakle, nije opće mjesto političke retorike, kao što je to bio slučaj u *Srpskoj reči* sve do ožujka 1991. godine. Stranačko rukovodstvo DS-a svakako ima zasluge za te standarde izgrađenoga građanskog diskursa u glasilu, ali, paradoksalno, ono je često preuzimalo i odgovornost za svjesno pooštavanje „nacionalne” linije rezoniranja u okvirima (iznuđenoga) političkog pragmatizma. Đinđićev ili Mićunovićev etnički diskurs iz kolovoza 1990. i svibnja 1991. nije pratila odgovarajuća promjena fizionomije lista, koja je i dalje ostajala predominantno racionalna, kritički orijentirana, građanski formatizirana i društveno odgovorna. Za uvjete političke kulture i standarde društva u Srbiji toga vremena, tekstovi Desimira Tošića, Mikloša Bira, Vide Ognjenović, Miladina Životića i mnogih drugih autora i suradnika *Demokratije* davali su ovom glasilu zavidan intelektualni format. O tome uvjerljivo svjedoči i statistika prisutnosti građanskoga diskursa u sadržajima *Demokratije*, koji su od studenoga 1990. pa do kraja razmatranoga perioda gotovo 100-postotno građanski orijentirani.

Na ovome mjestu vratio bih se pitanju (ne)postojanja alternative Miloševiću ratnom programu na početku višestranačja u Srbiji. Analitičko uspoređivanje činjenica u ovom radu svakako potvrđuje tezu Dubravke Stojanović iz 1996. o tome da u Srbiji pred raspad SFRJ nije bilo alternative tom programu, barem ne u okvirima ovih dviju najrelevantnijih opozicijskih stranaka. Štoviše, ovaj rad pokazuje da je u ljeto i jesen 1990. i u svibnju 1991. retorika stranačkih prvaka SPO-a i DS-a nastojala biti, a u nekoliko navrata zaista i bila,

ratobornija od Miloševićeve. U gotovo svim pitanjima unutarnjega uređenja Jugoslavije, a osobito u pogledu statusa autonomije Kosova i Metohije i reguliranja položaja srpskoga naroda izvan Srbije, rješenja koja je tražila opozicija bila su ekstremnija od onih koja je javno zastupao režim Slobodana Miloševića. Miloševićev *modus operandi*, međutim, bio je u najvećoj mjeri zakulisano, s kasnijim efektima koji su po brutalnosti nadilazili i njegov i javni govor prvaka SPO-a i DS-a u razdoblju kojim se bavi ova studija.

Objavljeni izvori i tisak

Demokratija (Beograd), 1990-1991.

Glas Srpske (Banja Luka), 2017.

Srpska reč (Beograd), 1990-1991.

Literatura

BROMLEY, Julian; KOZLOV, Viktor. „The Theory of Ethnos and Ethnic Processes in Soviet Social Sciences”. *Comparative Studies in Society and History* 31 (1989), br. 3: 425-438.

BRUBAKER, Roger. *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge, Mass.; London: Harvard University Press, 1992.

FAIRCLOUGH, Norman. *Critical discourse analysis: The critical study of language*. London; New York: Longman, 1995.

HROCH, Miroslav. *European Nations: Explaining Their Formation*. London; Brooklyn, NY: Verso, 2015.

JOVIĆ, Borisav. *Poslednji dani SFRJ*. Beograd: Politika, 1995.

KOHN, Hans. *The Idea of Nationalism. A Study in Its Origins and Background*. New York: Macmillan, 1944.

KRESS, Gunther; LEITE-GARCIA, Regina; VAN LEEUWEN, Theo. „Discourse Semiotics”. U: *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*, Vol. 1, ur. Teun A. van Dijk. London; New Delhi: Sage Publications, 1997, 257-291.

MIĆUNOVIĆ, Dragoljub. *Dijalog s javnošću*, tom I. Beograd: Službeni glasnik, 2012.

MILETIĆ, Aleksandar R. „Pledoaje za Jugoslaviju: Zoran Đinđić o jugoslovenskoj državi, 1986-1990”. YU historija. Pristup ostvaren 22. 5. 2021. https://yuhistorija.com/serbian/jug_druga_txt01c11.html.

NIKOLIĆ, Kosta. „Obnavljanje parlamentarnog poretka u Srbiji 1990”. *Tokovi istorije* 18 (2011), br. 3: 132-152.

STOJANOVIĆ, Dubravka. „Traumatični krug srpske opozicije”. U: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, ur. Nebojša Popov. Beograd; Zrenjanin: Republika; Vikom Grafik; Građanska čitaonica, 1996, 509-522.

VAN DIJK, Teun A. „The study of Discourse”. U: *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*, Vol. I, ur. T. A. van Dijk. London; New Delhi: Sage Publications, 1997, 1-35.

SUMMARY

**The Ethnic Discourse in the Serbian Opposition Press:
Demokratija and *Srpska reč*, 1990–1991**

A statistical analysis of the presence of ethnic discourse (ED) and its subcategory, discourse of ethnic intolerance (DEI), in the party organs *Demokratija* and *Srpska reč* shows the indisputably different political character and physiognomy of these two papers. Namely, the average presence of ED in the *Srpska reč* in the period from June 1990 to June 1991 was four times higher, and the prevalence of DEI ten times higher, than in the *Demokratija*. In addition to the varying prevalence and character of their ED content, these two organs were fundamentally different as regards the character of their remaining contents. In the Serbian Renewal Movement's organ, the predominant part of the remaining discourse consisted of revisionist serials and essays dedicated to promoting the Chetnik Movement. These texts made up as much as half of the contents of individual issues of the monthly *Srpska reč*. Putting together all the pro-Chetnik contents and the ED contents of the *Srpska reč*, we can conclude that, on average, over 60 percent of each issue's contents were exceptionally irrational, conservative, and nationalist.

On the other hand, after its first few issues, the *Demokratija* preserved an ethic of responsibility and a critical stance towards the social reality and political situation in the country. After these first few issues, the ethnic discourse in this organ was present only as a precedent and derailment, and was not a commonplace of political rhetoric, unlike in the case of the *Srpska reč*. The leadership of the Democratic Party certainly played a role in setting up these standards of civil discourse in this organ but, paradoxically, it often also took responsibility for sharpening the 'national' line of reasoning within the frame of (forced) political pragmatism. Đinđić's or Mićunović's ethnic discourse from August 1990 and May 1991 was not supported by a corresponding change in the physiognomy of the paper, which remained predominantly rational, critically oriented, civil, and socially responsible.

The analytical verification of facts in this paper certainly supports the thesis of Dubravka Stojanović from 1996 that there was no alternative to this programme in Serbia, at least not within the frame of these two most relevant opposition parties. Furthermore, this paper indicates that, in the summer and autumn of 1990 and in May 1991, the rhetoric of the party leaders of the Serbian Renewal Movement and Democratic Party attempted to be—and often was—more belligerent than Milošević's. As regards almost all questions of the internal order of Yugoslavia, and especially regarding the status of the autonomy of Kosovo and the regulation of the position of Serbian people outside Serbia, the solutions advocated by the opposition were more radical than the ones advocated by Slobodan Milošević's regime.

Key words: ethnic discourse; ethnic relations; Vuk Drašković; Zoran Đinđić; collapse of the SFRY, 1990–1991